

" भूमिका "

१९ व्या शतकाचा इतिहास म्हणजे प्रचलित वाङ्मयाचा क्रांतीकाळ होय. व्यापार करण्याच्या नियम-ताने आलेल्या इंग्रजांनी आपल्या व्यापारी धोरणाबरोबर राब्या करण्याची महत्त्वकांक्षा बाळगून, १९ व्या शतकाचा सुरुवात दशकापर्यंत आपला अंमल ला-या भारतावर बसविला. इंग्रजांनी भारतात येतेवेळी अनेक नव्या गोष्टी बरोबर आणल्या. त्यात प्रामुख्याने भारतीय संस्कृतीपेक्षा वेगळी संस्कृती, ख्रिस्ती धर्म, औद्योगिक सुधारणा, स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व या गोष्टी बरोबरच ठापवने आणि वृ-त्मत्रे या गोष्टींचाही प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. वृ-त्मत्रे ही इंग्रजांनी भारतीयांना दिलेली एक अमूल्य देणगीच होय. पाश्चिमात्य संस्कृतीमुळे भारतीय जनता विपुन गेली. विशेषतः पाश्चिमात्य शिक्षणमुळे तरुण पिढी विशेषतः विवेकीत आणि कृतीप्रवण बनली. वृ-त्मत्रातारखे लोकशिक्षणचे व लोकपरिर्तनाचे अमोघ हत्यार हाती आल्याने समाजात नवपरिर्तनाचे वारे जोरदारपणे वाहू लागले.

बाळास्त्री जांभेकर, हरिवेळणी, दादोजा पांडुरंग, भऊ दाधी ताड, केरु नाना अत्रे, भऊ म्हाळन प्रभृतींची पिढी शिक्षून समाजबोधजागरिता पुढे सरतावली. बाळास्त्री जांभेकरांनी १९२२ साली मराठीत पब्लिशे वृ-त्मत्र "दर्शन" सुरु करून अमेरिका समाजपरिर्तनाचे रणभूमीत कुंजले. तोपर्यंत महाराष्ट्रीय लोकांना वृ-त्मत्राचे सामर्थ्य माहित नव्हते. हळूहळू वृ-त्मत्राचा प्रसार झाला. त्या काळातील वृ-त्मत्रे ही अ-या अर्थाने मतमत्रेच होती. जांभेकरांनी सुरु केलेल्या वृ-त्मत्रातून वृ-त्मत्राचे फायदे, वृ-त्मत्राचे कार्य इ-बाबींचा परामर्श देता. त्या वृ-त्मत्रांना अ-या अर्थाने निबंधाचे स्थान होते, व एका अर्थाने वृ-त्मत्रे ही समाजाची मुक्त व्याखणी ठे बनली. विचार मंथनात जोरदार चालना मिळाली. ज्ञात सुरुत विचार क्हाला सुरुवात झाली. आपली संस्कृती व पाश्चिमात्य संस्कृती यातील फरक व इष्टादृष्टीची निवड करण्याची निवड निर्माण झाली. त्यातून बुध्दिस्त्रामाण्याचा उदय झाला. समाजातील इंग्रजी शिक्षण केलेल्या तरुण पिढीवर इंग्रजी शिक्षणाचा फार मोठा परिणाम होऊन आपल्या समाजातील लोकांच्या अज्ञान, दारिद्र्य व अज्ञान हेच प्रमुख कारण आहे; या निष्कर्षा-प्रत ते आले. त्यासाठी प्रथम शिक्षणाची आवश्यकता भातून त्यादृष्टीने शिक्षणाचे

म्हत्व पटीको, लोकांना शिक्षण देण्यात प्रवृत्त करणे, शिक्षणासाठी पाठ्य-पुस्तके तयार करणे, शाळा काढणे आणि हे सर्व करित आता, आज्ञानी व आज्ञाही लोकांचे मतस्वीकारून व लोकांना दीर्घायोनी बनवून सर्व लोकांत सुखकर होतित अथ तमाक्षुधरणे करण्यासाठी तमाक्षीरकर्ताचे ताथन म्हणून पु-तमत्रीय विद्यापीठ तुरु ठेवते.

आजता तमाक्षुधरणे आवश्यक आहे. आणि त्यासाठी शिक्षणपी न्नीतत मरुत आहे यावर १२ व्या शतकातील कर्त्या माणसांचे रकत होते. याक्ये बाळासास्त्री वामेकर, लोकीहितवादी, दादोबा पांडुरंग, महात्मा बोलिया फुले, विष्णुसा इम्हपारी, विष्णुसास्त्री पिकुकर, न्यायभूर्ति रानडे, लोकांन्य टिळक, गोपाळ गणेश आगरकर; गोपाळराय गोळे, इ-तरेकी विशेष कामगिरी केती. हे सर्व काँ सुधरक होते. ते केवळ बोतके सुधारक नव्हते. वामेकरांनी आपल्या "धर्म" - पत्रातून तामाक्षी सुधारणेमा याया यात्ता. लोकीहितवादींनी शतत्राम्णून धर्मार्थक, आज्ञा व मोक्षमाद्ग बाध्यावर कोरडे जोडले. त्यांची तस्तरे वेळीपर टांगती. महात्मा फुल्यांनी तर दीनदुबध्यांचा, अज्ञाय त्रियांचा तसेच शुद्धाति-शुद्धांचा केवार घेऊन त्यांच्यासाठी प्रत्यक्ष कार्य करून त्यात स्वतःचे आयुष्य वेदरकारणे जोडून दिले. विष्णुसास्त्रींनी तरकारी नोकरांचा त्यान करून शाळा काढ्याया विचार केता व देशहिततासाठी त्यान या उदा-त भूमिकेची युद्धमेढ रोवती. टिळकागरकरांनीही तन्म-धन सर्वस्वी अर्ज करून विष्णुसास्त्रींच्या कार्यात उडी घेतली.

विष्णुसास्त्री पिकुकरांनी शाळा काढ्याया विचार तुरु केता होता. याची कुण्ण तान्ताय त्यांना टिळक - आगरकर येवून मिळते व पुण्यात न्यु इन्सिअर स्कुलची स्थापना केती. विशेषतः तत्त पिटीता केवळ शिक्षण देवून यात्तार नाही तर त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी व त्यांच्यात देशभेम वृद्धीगत होवून स्वराज्य आणण्यासाठी व त्याचरोबरच निळक तमाक्षीकराच्या वादी-ताळी, तमाक्षीरकर्ताचे व लोकीहितवाचे मुक्त व्यात्पीळी आताचे म्हणून

"केरी व मराठा" या दोन वृत्तमूलांची निर्मिती केली. केरीचे तमादकत्व आगरकरांच्याकडे तर मराठ्यांचे तमादकत्व टिळकांच्याकडे आले. केरीचा पाया आगरकरांनी घालता आता तरी केरी = लोकमान्य टिळक असे तमीकरण निर्माण झाले. शकेकाळचे शिवराज मिश्र, महाध्यायी अन्वारे टिळक-आगरकर दुर्दैवाने शकेकाळचे वेपारिक संघर्षांच्या पाकिण्यात उभे ठाकले. ब-याचार्थ प्रसंगाना तोंड ठेवून शकेकाळच्या तुळुळ्याचे तापीदार आलेले टिळक-आगरकर नंतर मात्र पुढे शकेकाळचे कडे पारोक्ष्य म्हणून वाचले, इतके की दोघांमधून घिस्तवही जाईनासा झाला.

दोन बुद्धिमान व्यक्तींच्या वेपारिक संघर्षातून समाजातील विचार प्रवाह काहीकाळ तरी उडीत होऊन पुढून निघता. ब-याचशा प्रमाणात लोकमान्य टिळकांनी बाबी मारली. दुर्दैवाने आगरकरांना टिळकांखेडे आयुष्य लाभले नाही. आगरकरांच्या मृत्यूनंतर आणि त्याच बरोबर महात्मा फुल्यांच्या मृत्यूनंतर समर्थ आता समाजस्थिरक राहिली नाही. टिळकांमधून सुरु झाले. टिळकांनी राष्ट्रवाद समर्थने घेतला. पण तो धर्मापर अधिष्ठीत होता. पुढील काळात धर्मापर आधारित राष्ट्रवादामुळे देशघर येण-या संघर्षाची पाहून टिळकांना आली नाही. टिळकांच्या संघावातापुढे आगरकरांची निर्माण झालेली प्रतिमा धुळर झाली. महाराष्ट्राने टिळक-आगरकरांचा संघर्षाचा वाद जास्त लक्षात ठेवला. छिरीरिने व अभिनिवेशाने दोन्ही पक्षातील संघर्षांनी आपआपल्या परीने आपल्या नेत्याची बाजू बोरदारपणे उज्वळून धरण्याचा प्रयत्न केला. अर्थात टिळक पक्षाची ब-याच अंशी तरफती झाली. आम्ही "आधी सामाजिक की राजकीय" हा टिळक-आगरकरांमधील वादाचा धना पळवून टिळकांचे बरोबर की आगरकरांचे बरोबर होते आता वाद टोकाता नसा जातात. त्यातून अभिनिवेशपोटी, दोघांनी आपआपल्या परीने मांडलेल्या विचारांकडे मात्र दुर्लक्ष होते आहे. टिळकांच्या संघावाची परित्रापुढे टिळकांना तोंडीत तोंड आलेल्या अतिशय प्रखर व्यक्तिमत्त्व आलेल्या आगरकरांचे परित्र मात्र पार झळवून गेले आहे. दोघांघरही अनेक पुस्तके लिहिली आता तरी टिळक परित्र व टिळक ताहिदत आणि त्यांचे विचार वाचर वास्त लिहिली आहेत. त्यांच्या मानाने आगरकरांच्यापर तुल्य कमी लिहिली गेले आहे.

आमरकरांच्या "तुम्हारक" पत्रात १९८८ साली नुसतीच १०० वर्षे झाली. त्यांच्या वाहत्यांनी व ज्ञातनाने कृतज्ञोपी व्यक्ती म्हणून तुम्हारक शाब्दिक म्होत्सवही मोठ्या उत्साहाने साजरा केला. त्या निमित्ताने त्यांच्या साहित्यात व परिप्राप्त खोडात उवाका मिळाला. आणि रवेजकी पुस्तिकेच्या निज-यावरवी राख थोडीकी कां होईना स्टवकी नेही. आमरकरांनी लिहिलेल्या लंघादक निबंध पत्रात व त्यांच्या साहित्यात त्यांनी मांडलेली मते किंवा विचार त्यांच्या काळात समाजाच्या पक्की पडले नाहीत. हे फिक्ते छरे तितकेच हेही छरे की जाण्टी ते पक्की पडले नाहीत असे मानावे लागेल. देशाची जाणवी राजकीय व सामाजिक परिस्थिती वाहता, जाण मात्र त्यांनी लिहिलेले पदारे व्यक्त केलेल्या मतांचा विचार करण्याची वेळ येऊन येतेही जाहे. हे जाणच्या समाजाचे व देशाचे सुख अस्तोक्त करण-या कोणत्याही ओळख व तपेनाहून अत्र व्यक्तीच्या तळत आल्यावापून राहत नाही. किंबहुना आमरकरांच्या विचारातील मूलतत्त्वे आणि त्यांच्या साहित्यातील मूल्ये जाणच्या परिस्थितीतही थोड्या फार फरकाने लागू करता येतील किंवा स्थानं भारताचे प्येय छ-या अर्थाने तिथिस्त जाणवत तरी पुढील काळासाठीही मानता येतील काय याविषयी साहित्यिकांनी, त्यांच्या टिकाकारांनी आणि समाज-धुरीणांनी तसेच प्रसिद्धत राज्यकर्त्यांनीही विचार केलेला दिसत नाही.

आमरकरांच्या साहित्याचा मागोवा रवेज-यांनी किंवा त्यांच्या परिप्राक्तारांनी पिकेला: त्यांच्या पु-संग्रीय लिखणावरव जाणवत नर दिसेला जाहे. त्याचे अन्य लेख संख्येने की असे तरी त्याबाबत मात्र फारसे तड दिसले दिसत नाही. त्याचे वाक्यमिमाता आणि वाक्याचे प्रयोजन, विकरपित्तित (वेस्तपियरकृत हॅम्सेट नाटकाचे मराठी भाषांतर,), डोंगरीच्या तुलनात आमचे १०१ दिवस इ. अन्य साहित्याकडे थोड्या फार अंशी दुर्लभ झाले जाहे. पिकेला: त्यांच्या "डोंगरीच्या तुलनात आमचे १०१ दिवस" या छोटेलीनी आत्मपुस्तकाकडे मात्र काही अवादात्मक व तेही अल्प आणि फुटक स्वभावाचे लिखण जाले जाहे. तुन्दा देसाळी यानी आपल्या " गोपाळ मोगा आमरकर " या पुस्तकांत (श्री-पिया प्रकाशन, पुणे-१ ती आ-१९८२) थोडी फार साहित्यी दिसी जाहे. (श्रीशब्द - अ ते इ) अदी अदीकडे व-दि-फळे यांनी "डोंगरीच्या तुलनात

आमचे १०१ दिवस-प्रि-गो-म-आमकर) या पुस्तकांची तिसरी आवृत्ती (शुद्धा तारस्थ प्रकाश, पुणे) काढून विस्तारीत प्रस्तावना दिली आहे. त्याच प्रमाणे त्यांनी मेल्या १०-१५ वर्षात निःपक्ष वृत्तीने वृ-समृद्धीय संशोधन क्लब टिळक-आगरकरांच्या परिपत्रा बद्दलही बरीच नवीन माहिती उघड्यात आणली आहे. धर्म्य कीर, कपीर रियासतकार -त-मा-मर्क इ-मान्यवर संशोधकांनी यात मोठा योगदान द्यावे आहे. याबाबत त्यांना धर्म्यवाद यावेत तितके धोडेय आहेत. या विषय संदर्भात विशेषतः ज्या कारणांमुळे तत्कालीन टिळक-आगरकरांना डोंगरी या तुळनात जावे लागले त्या इतिहास प्रसिद्ध कोल्हापूर संस्थानाच्या "कोल्हापूर प्रकरणाची" या हितीची व-याच प्रमाणात विस्तारलेल्या स्वरूपात आहे.

ज्या कारणांमुळे या दोघांना तुळनात भोगावा लागला त्या भ्रुतिद कोल्हापूर प्रकरणाचा इतिहास आणखी मनाला क्लेश देणारा, गुढ आणि मनोरंजक रूपात तरी तितकाच तो आनंद आहे. तुळनातील सिद्धांतपूर्वीचे विचार आगरकरांनी आपल्या वेगळी वृ-समृद्धतात मांडले त्या विचार टीकेतील दाहका तत्कासीन नोकरशाहीता व राजेशाहीता बाणवली व परिणामी त्यांना तुळनात भोगावा लागला. डोंगरी या तुळनात टिळक-आगरकरांचे सुरवातीला असणारे बीवा भावाचे संबंध दोघांनीही स्वरुप व समाच परिपत्रन आणि त्यासाठी मिळण याबाबत वळताने घेतलेला निर्णय, तसेच आनंद त्यागवादी भूमिकेचा क्लेश , कुतूहल , त्यातून उदभूतले वृ-समृद्धावारीत संकट, तुळनासाठी शिक्ष, संकटाचा धाबड न जाता दोघांनीही आपल्या निश्चित केलेल्या कार्यांशी विकटून राहण्याचा दृढ-निश्चय यातून दिसतो. स्वरुप व समाचकारणांचा क्लेश घेतलेल्या आणि त्यासाठी आयुष्यभर अध्ययने झाल्या-या आगरकरांना तुळनातील शिक्षेचा काळातील प्रतिकूल परिस्थितीतही तुळनासाठीच विचार आठोरात तुळनात. डोंगरीचा तुळना, तुळनातील बीवा, तुळनातील वेगवेगळ्या नमुन्याचे वेदी, त्यांचे प्रश्न, समाचाची व राज्यकार्याची त्यांच्यापैकी असलेली दृष्टी तुळनातील ब्रिटीश व नेटीव अधिकारी, त्यांची कामाची पद्धत, त्यांची

कर्तव्ये, तुलनातील सुधारणा, लक्षे व ते वास्तविकतांना घ्यावयाची काळजी, कोल्हापूर प्रकरणातील लक्षायायेवेळी हितचिंतक व मित्रांनी केलेल्या मदती-बद्दलची कृतज्ञता इ. बाबींचा विचार आगरकरांनी आपल्या या छोट्या पुस्तकात केला आढळतो. तुलनातील वेदी व त्यांचे पुत्र यांच्यापिच्छी अत्यंत तसुद्धयतेने व लक्षागुन्नीने केलेली पर्वा पूर्णगवने आपल्या समाजात व अस्तनासा विचारात श्रियातारक्षी आहे.

आगरकरांच्या या आत्मवृत्ता^{च्या} सर्वांगीण अभ्यास हा या शोधनिबंधाचा हेतू आहे. आगरकरपूर्व काळीन, सामाजिक, राजकीय परिस्थिती आणि वाङ्मय स्वल्प, त्या काळातील वाङ्मयीन प्रेरणा व त्याचे स्वरूप, वृत्त-पत्रीय काव्यगरी, आगरकरांचे संक्षिप्त आत्मचरित्र तुलनावाताचे कर्म, तेथील वैद्यांचे सूक्ष्म निरीक्षण, प्यबतीरेखाटन, वास्तवता व सामाजिक आण्वीव, तुलनाव्यवस्थेत सुचविलेल्या सुधारणा आणि हे आत्मनिवेदन करित असा आगरकरांची निवेदन पध्दती, भाषाशैली, योजनापूर्वक व उद्देशपूर्वक नवीन शब्दांचा केला वापर इ. सर्व बाबींचा विचार लक्षत घेवून रचलेली व पंच प्रकरणात या शोध निबंधाचा अभ्यास विस्तार आहे.